Adriana Maria Iancu

CÂTEVA PARTICULARITĂȚI LEXICALE DIN TEXTELE LUI IOAN CANTACUZINO[1]

Rămas în memoria filologică mai ales pentru volumul *Poezii noo* şi, probabil, prin cele două texte în proză editate de Andrei Nestorescu, *Machin sau îndrăgitul însuşi de sine* şi *Cercarea asupra omului*, în ansamblul operei sale, Ioan Cantacuzino exprimă, într-o mare măsură, dimensiunea culturală a epocii sale şi totodată năzuința autorului pentru un anume tip de literatură, una aşa cum el însuşi o percepuse prin frecventarea fără ezitare a literaturii occidentale, cu precădere a literaturii franceze a secolului al XVIII-lea.

Astăzi, scrierile lui Ioan Cantacuzino sunt nu numai o dovadă a potențialului literaturii noastre la începutul secolului al XIX-lea, ci şi una a capacității de absorbție a ideilor europene, exprimate într-o formulă lingvistică orientată către modernizarea expresiei, fapte de limbă pe care intenționez să le evidențiez în cuprinsul acestei lucrări, pornind de la analiza etimologică a termenilor selectați. De asemenea, voi compara, acolo unde este cazul, fragmente din textul-sursă cu adaptările autorului, pentru o mai bună înțelegere a realizării artistice cantacuzine, dar şi pentru identificarea unor posibile argumente care îl determină pe acesta să recurgă la unele dintre formele sau sensurile propuse.

Merită a fi subliniat aici că Ioan Cantacuzino este un ataşat al vieții culturale de la Curtea Ecaterinei a II-a a Rusiei, ceea ce îi va influența în mod decisiv opțiunile de ordin literar, prin contactul direct cu literatura europeană a vremii, mai ales cu literatura franceză, date fiind deopotrivă şi evenimentele istorice de la sfârşitul secolului al XVIII-lea, dar şi bunele raporturi pe care autorul le stabileşte cu această limbă; însă, neîndoielnic, este şi un bun cunoscător al limbii greceşti, limbă vorbită de mama sa, Ecaterina Mavrocordat – limbă vorbită în Principate ca urmare a dominației fanariote şi prezentă în scrierile sale prin numeroşii termeni utilizați, la care se adaugă, şi nu în mod obligatoriu în această ordine, termenii preluați din limba rusă.

Cu toate acestea, deşi în perioada autoexilului său rusesc utilizează limbi străine, Ioan Cantacuzino gândeşte în mod vădit româneşte, alegând să scrie în limba sa, aşa cum el însuşi a mărturisit: „Am tălmăcit după putința mea, în limba mea şi mai

[1] Precizez că acest articol conține informații care fac parte dintr-un studiu mai amplu dedicat lui Ioan Cantacuzino şi că unele dintre sensuri au fost dezbătute cu prof. univ. dr. Mihai Moraru şi cercet. şt. principal I, onorific, Eugenia-Zamfira Mihail, cărora le aduc mulțumiri.

LR, LXVI, nr. 4, p. 471–476, Bucureşti, 2017

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)

ales după nebogata noastră ajutorință ce un scriitor află pă rumânie scriind, căci el drept grăind, nu găseşte mulți alți mai vechi ostenitori ce ar înlesni lui drumul la asemenea trude. Bine, rău, Numa Pompilius s-au tălmăcit pă limba noastră”[2].

În ceea ce priveşte scrierile sale în proză, texte adaptate după original sau intermediar francez, expresia de ordin lingvistic scoate la iveală travaliul autorului. În general, acesta nu avea dubii în privința sensului a ceea ce traducea, dar era constrâns de absența unor cuvinte în limba română capabile să exprime echivalența sau nuanțele impuse de textul sursă.

Astăzi, trebuie asumat un travaliu şi de cel care doreşte să intre în contact cu textele manuscrise ale lui Ioan Cantacuzino, pentru care, fără recursul la sursă (uneori şi acesta inutil!) textul devine, fie greu accesibil, fie chiar neinteligibil, aşa cum vor demonstra exemplele cărora le dăm curs mai departe:

acioaie, sb. – „bronz, aliaj, alamă”; „conform DA, sub *acioaie* sau *cioaie* poporul nu-şi închipuie un anumit metal, ci astfel denumeşte el şi «alama» şi «bronzul» şi «arama» şi orice fel de amestecătură de metale din care se fabrică obiecte ca: sfeşnice, cădelnițe etc., dar mai ales clopote, aşa încât el poate deveni sinonim chiar cu «clopoțel»; etimologie necunoscută”. Hasdeu îl derivă din italienescul *acciajo*, care însă înseamnă „oțel”. Potrivit lui H. Tiktin, *acioaie*, *cioaie*, sb. f., în Muntenia, etimologic din italienescul *acciaio*; Conform A. Ciorănescu, *alamă* înseamnă „bronz”, „var. *cioaie* < it. *acciaio* este «oțel» (Hasdeu), însă etimonul este respins de DAR, dar admis de Candrea şi Scriban. Este unul dintre puținele cuvinte de origine italiană intrate în vechime în limba populară, probabil pe filieră comercială. Schimbarea semantică, ce constituie principala obiecție a DA, este posibilă, dacă se are în vedere faptul că uzul popular indică prin *acioaie* orice aliaj, fără a fi posibilă o identificare mai exactă”[3]: „F(i)erul şi acioaia sclipeşte din toate părțile şi de cumvaş aurul şi argintul împodobeşte unele arme, aceasta să vede numai la domni şi la arhistrategi...”[4].

[2] BAR, ms. rom. 1550, *Numa Pompilius*, f. II[r]. *Numa Pompilius, al doilea crai al Romei* este o adaptare a lui Ioan Cantacuzino scrisă în 1796, după romanul cu acelaşi nume al lui Florian, un decupaj literar care pune în lumină câteva fapte din istoria Romei, respectiv Răpirea sabinelor, care va determina un război între romani şi sabini şi care se va termina cu împăcarea celor două popoare; tot aici, este pusă în evidență succesiunea de regi etrusci şi romani, dintre care se evidențiază Numa Pompilius, priceput organizator al sacerdoțiilor şi al cultului roman. În transcrierea acestui text şi în vederea stabilirii unora dintre sensurile amintite am utilizat textul Jean-Pierre Claris de Florian, *Numa Pompilius*, *second Roi de Rome*, Paris, Librairie Èconomique, An IX [1798?], cea mai veche variantă la care am avut acces.

[3] *Dicționarul limbii romane*, întocmit şi publicat după îndemnul şi cu cheltuiala Maiestății Sale Regeleui Carol I, Tomul I, Partea I, *A–B*, Bucureşti, Editura Academiei Române, 1913, s.v. De asemenea, vezi H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch 3.*, *überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder*, Band I, *A–C*, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000, s.v. Vezi, Alexandru Ciorănescu, *Dicționarul etimologic al limbii române*, Bucureşti, Editura Saeculum, 2001, ediție îngrijită şi traducere din limba spaniolă, de Tudora Şandru Mehedinți şi Magdalena Popescu Marin, s.v.

[4] Ms. rom., 1550, f. 32[r].

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)

avroră, atestat pentru prima dată în 1796, desemnează „aurora”, sb. f. – din lat. *aurora*, care se află pe *amacs* – respectiv, pe un „car”: „Avrora pă amacsul său, dă piatra bălaşului (….)”[5]. Acesta provine din grecescul *ἅμαξ*, însă nu are nicio legătură cu franțuzescul *hamac* din textul sursă. În toate cele 26 ocurențe ale cuvântului, forma sa este cu *s* final, deci nu poate fi o formă pentru *hamac / amac*, glosarea corectă, potrivit textului francez, rămânând cea de „car”; aşadar, cuvântul este un grecism, următoarele exemplificări fiind destul de concludente: „Amacsul ce este să meargă Numa într-însul stă gata tras”[6]. „Această mândră amazoană, pă un amacs ce-l trăgea patru cai negri corb…”[7]. „El face drum, împreună solilor, trece munții Apenini, află un amacs ce-l aştepta la hotar, să suie pă dânsul, îmbrăcând veşmânt împărătesc (…)”[8]. „(…) intră în catedra sa şi să arată cu o mie de ori mult mai mare decât un izbânditor încunjurat de robi ce aduce, stând el pă amacsul său cel triamvicescu”[9].

bal, *-uri*, sb. n. – „vot cu bile”, din fr. *bal*, ngr. *μπάλλος*, germ. *Ball*, şi nu „dans”, conform TRDW[10]: „…vor balotarisi deputați judeților şi după numărul balurilor”.

balotarisi, vb. – „a vota cu bile”, conform fr. *ballotter*, utilizat pentru prima dată de Ioan Cantacuzino[11]: „Atunci vor balotarisi deputați judeților şi după numărul balurilor drept ce-i vor cădea cele mai multe”[12]. În opinia lui Scriban, *balotarisesc* cu sensul „votez” provine din ngr. *balotaro*, iar pentru Ladislas Gáldi, din gr. *μπαλοτάρω* < it. *ballotare*. H. Tiktin consideră că termenul provine tot din fr. *balloter*, *balotarisi* ieşind din uz[13]: Însă, *balotarisi* ar putea fi, de asemenea, împrumutat din limba rusă, fiind corespondentul lui *ballotirovatĭ*, în contextul mai larg al adaptărilor lui Ioan Cantacuzino.

bălaş, sb. ieşit din uz, este „un rubin de culoare roşie, mai deschisă, bătând în portocaliu”. Cuvântul provine din it. *balascio* (intrat de timpuriu în limbă, prin negustorii italieni; e de origine arabă şi se găseşte în toate limbile europene)[14]. Conform textului francez – *opal*, care în DER apare sub *balaş*, este glosat „rubin”, opalul putând avea şi culoarea roşiatică. Într-un alt pasaj, unde mai apare menționată „aurora şi carul său”, pentru definirea culorii trandafirii a zorilor, autorul traduce prin „amacsul său cel rumen”, deoarece în textul francez este menționat epitetul *vermeil*.

[5] *Ibidem*, f. 140[r].
[6] *Ibidem*, f. 10[v].
[7] *Ibidem*, f. 159[v].
[8] *Ibidem*, f. 143[v].
[9] *Ibidem*, f. 144[r].
[10] Scriban, s.v; TRDW, s.v.
[11] N.A. Ursu, Despina Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, II, Iaşi, Editura Cronica, 2006, p. 124.
[12] BAR, ms. rom., 406, *Plan sau o formă de oblăduire aristodimocraticească*, f. 6[v].
[13] August Scriban, *Dicționaru limbii românești* (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme), Iaşi, Institutul de Arte Grfice, 1939, s.v. Ladislas Gáldi, *Les Mots d'origine néo-greque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939. s.v. Vezi şi TRDW, s.v.
[14] DA, s.v.

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)

bălaurile în chip de steagu[15] – „steag", formulare care corespunde în textul lui Florian structurii *l'image du dragon*, ce poate fi pusă în legătură şi cu *pager*, utilizat pentru a desemna simbolul cu funcţie totemică de pe steagul romanilor. Deşi autorul ar fi putut păstra cuvântul *dragon* din textul francez (utilizat pentru prima dată în literatura noastră de Miron Costin), acesta alege *bălaur* cu scopul evident de a face trimitere la realitatea românească a lui *draco*, simbolul cu aceeaşi funcţie totemică, însă mult mai expresiv la nivelul imaginarului colectiv.

chingeal, sb. m., absent şi el din dicţionare şi utilizat pentru prima dată la 1796 de Ioan Cantacuzino, desemnează un „pumnal" corespunzând lui *poingard* din textul sursă, în cazul celor două ocurenţe ale sale. Acesta este un xenism şi este împrumutat, cel mai probabil, din limba rusă, din *kinžalĭ*, care are aceeaşi semnificaţie ca în franceză: „Şi mai ales aducă-ţi ele ţie de-a pururea de faţă spre amărârea ta pă Hersilia dându-ş duhul supt chingealul acesta, ce însuş tu îndreptezi în adâncul peptului său. Ea zicând aceste cuvinte după urmă, înfige chingealul până în prăsele în peptul său"[16].

clonire, sb. f. – utilizat pentru prima dată de Ioan Cantacuzino la 1796 în textul citat şi neînregistrat în dicţionare – are înţelesul „înclinare", în cazul tuturor celor 14 ocurenţe ale sale: „Dragostea către Tulus şi iubirea sa de învăţătură era numai una singură clonirea sa"[17]. „Şi cât poate fi clonirea mea către cucernicie (…)"[18]. „Numa să cutremura numai numind numele amorului şi de aceea numea dragoste prietenească clonirea sa ce-l trăgea către Anaisa"[19]. Înţelesul este sugerat de cuvântul fr. *penchant* din textul sursă, însă provine, cel mai probabil, din rusescul *klonit'* – însemnând „înclinare", „aplecare spre ceva", de care este mult mai apropiat ca formă. Acesta este utilizat de Cantacuzino şi mai târziu într-un al text adaptat în 1808 – *Cercarea asupra omului*, de astă dată ca verb, însă cu acelaşi sens: „ (…) iar patimile sau simţirile, ce clonesc spre împărţirea binelui, prefac numirea lor, numindu-să cucernicii"[20].

erotă, sb. f. – cu sensul „dragoste", utilizat pentru prima dată la 1770 de către Gherasim Putneanul, provine din grecescul *ἔρωτας*[21]. „Erota, am strigat, pentru ce îm(i) astupi gura, pentru ce nu mă laşi să cuvântez acele ce mă îndeamnă râvna inimii mele?"[22].

[15] ms. rom., 1550, f. 39^{r}.
[16] *Ibidem*, f. 170^{v}.
[17] *Ibidem*, f. 2^{r}.
[18] *Ibidem*, f. 8^{r}.
[19] *Ibidem*, f. 115^{r}.
[20] BAR, ms. rom, 5411, *Cercarea asupra omului*, f. 12^{v}–13^{r}. Adaptat de Ioan Cantacuzino după un intermediar aparţinând lui Silhouette, în text sunt expuse probleme precum: relaţia om–Dumnezeu, om–univers, om–societate, dar şi o analiză a ceea ce reprezintă fericirea. Textul a fost adaptat de Ioan Cantacuzino în 1794 şi a fost reluat în 1807.
[21] Ladislas Gáldi, *s.v.*
[22] BAR, ms. rom. 4246, *Întâmplările lui Ismin şi a Isminiei*, f. 94^{r}. Romanul redă povestea lui Ismin care trebuie să vestească sărbătoarea anuală a lui Jupiter la Avlicomis, unde este întâmpinat de Ismenia, de care Ismin se îndrăgosteşte. Întors în oraşul natal, află că părinţii fetei hotărâseră căsătoria ei, ceea ce îi determină pe îndrăgostiţi să fugă din cetate. În transcrierea acestui text şi în vederea stabilirii unora dintre sensurile amintite şi aici, am utilizat: Pierre Bernis, François-Joachim de, *Oeuvres complètés de M. Le C. de B****, tome premier, Londres, Édition de L' Academie Françoise, dernier édition, 1767.

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)

namotesă, sb. n., înregistrat în DER drept – „vrajă, descântec”[23]. Însă, înțelesul nu este cel propus în DER, aşa cum reiese din context, ci cel al gr. *nomotheia* – „legislație”. „În dăscoperirea acestui adăvăr, tu vei vedea ivindu-să toată tâlcuirea namotesii”[24]. De asemenea, *nomothétis,* sb. m. – „legislator”, din gr. *νομοθέτης*[25] utilizat de Antim Ivireanul în Didahii, alături de *nomothemisí* vb. – „a stabili o lege, a legifera”, din gr. *νομοθέτησμα*, *-isí*, sunt termeni care se află atât ca sens, cât şi ca formă la baza celui folosit de autor.

pager, sb. m. – „pajură”, utilizat pentru prima dată de Cantacuzino tot la 1796, corespunde lui *aigle* din textul sursă. Contextul impune totuşi folosirea acestuia cu semnificația „pajură” – figură simbolică, reprezentând o pajură sau un vultur. „Oşteni fără panțire venea încetu tot proptindu-să în lancile lor şi ei d-abia mai avea puțină putință de a ridica capul în susu şi a căuta pagerului legionului lor”[26].

patrunghi, sb. n. – „pătrat”, atestat pentru prima dată la 1796. Conform DA acesta provine din *patru+unghiuri*[27]. Utilizat ulterior de I. Budai-Deleanu ş.a., „termenul provine din fr. *quadrangle*, lat. *quadrangulus*, germ. *Viereck* şi *Vierekig*”[28]. În textul Numa Pompilius are drept corespondent termenul *carré*: „Iar tu, Metius, într-această vreme, pune a săpa şa[n]ț adânc şi larg care în patrunghi potrivă să încunjure şi să închiză / toată tabăra mea. Şi tu nu vei lăsa decât o intrare în fiteşcare față”[29].

straşnică coadă – „al doilea rând al falangei”. Preocuparea lui Ioan Cantacuzino față de redarea cât mai apropiată a înțelesului din textul original, dublată şi de sentimentul datoriei față de limba în care alege să îşi scrie opera, îl conduce uneori către echivalarea unor sensuri mai puțin aşteptate, aşa cum este cazul expresiei *arrier-garde* din textul lui Florian. Deşi astăzi pare un echivalent cel puțin bizar, expresia face trimitere clară la modalitatea de organizare a falangei pe câmpul de luptă, unde frica de moarte concomitentă cu momentul atacului adversarului cu lancea îi determină pe soldați să fugă. Rândul al doilea, *straşnica coadă*, are menirea, în astfel de situații, să descurajeze atare gesturi. Este elocvent pentru aceasta cunoscutul tablou al lui Felix H. Philippoteaux, *The Battle of Fontenoy*, care a animat epoca lui Cantacuzino.

zaiflâc, sb. f., pl. *zaiflâcuri* – „indispoziție, stare proastă”, un hapax care provine din tc. *zaiflik*, *zayflik*[30]. „Panthia, maica sa, supărată de zaiflâcul fiicii sale ce din ceas în ceas adăogi, nu să dezlipé de lângă patul ei…”[31].

[23] DER, s.v.
[24] ms. rom., 1550, f. 151^{v}
[25] Ladislas Gáldi, *s.v*.
[26] ms. rom., 1550, f. 133^{v}.
[27] DA, s.v.
[28] N. A. Ursu, Despina Ursu, *op. cit*., vol. III, p. a II-a, s.v.
[29] ms. rom., 1550, f. 49^{r-v}
[30] *Micul dicționar academic*, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti”, ediția a II-a, București, Editura Univers Enciclopedic, 2010, s.v.
[31] BAR, ms. rom. 4246, f. 102^{v}.

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)

Termenii semnalați în lucrarea de față, poate prea puțini, scot în evidență mai ales dificultățile cu care s-a confruntat Ioan Cantacuzino, dată fiind sărăcia limbii noastre la începutul secolului al XIX-lea, însă pun în lumină deopotrivă şi reuşitele sale la final de veac. În egală măsură, prin textele sale, Cantacuzino contribuie la cultivarea gustului literar, fiind evidente orientările sale prooccidentale, ceea ce face ca prin contactul, mai ales cu scrierile franceze la începutul secolului, literatura română să facă un pas înainte, atât din punct de vedere lingvistic, cât şi din perspectivă literară.

BIBLIOGRAFIE

BAR, ms. rom. 1550, *Numa Pompilius, al doilea crai al Romei*.
BAR, ms. rom. 4246, *Întâmplările lui Ismin şi a Isminiei.*
BAR, ms. rom. 5411, *Cercarea asupra omului*.
BAR, ms. rom. 406, *Plan sau o formă de oblăduire adristodimocraticească*.
Jean-Pierre Claris de Florian, *Numa Pompilius*, *second Roi de Rome*, Paris, Librairie Èconomique, An IX [1798?].
Gáldi, Ladislas, *Les Mots d'origine néo-greque en roumain à l'époque des phanariotes*, Budapest, 1939.
Ciorănescu, Alexandru *Dicționarul etimologic al limbii române*, Bucureşti, Editura Saeculum, ediție îngrijită şi traducere din limba spaniolă, de Tudora Şandru Mehedinți şi Magdalena Popescu Marin, 2001.
Dicționarul limbii romane întocmit şi publicat după îndemnul şi cu cheltuiala Maiestății Sale Regelui Carol I, Tomul I, Partea I, A–B, Bucureşti, Editura Academia Română, 1913.
H. Tiktin, *Rumänisch-Deutsches Wörterbuch 3.*, *überarbeitete und ergänzte Auflage von Paul Miron und Elsa Lüder*, Band I, A–C, Cluj-Napoca, Editura Clusium, 2000.
Micul dicționar academic, Institutul de Lingvistică „Iorgu Iordan – Al. Rosetti", ediția a II-a, Bucureşti, Editura Univers Enciclopedic, 2010.
August Scriban, *Dicționaru limbii românești* (etimologii, înțelesuri, exemple, citațiuni, arhaizme, neologizme), Iaşi, Institutul de Arte Grafice, 1939.
Ursu, N.A., Despina, Ursu, *Împrumutul lexical în procesul modernizării limbii române literare (1760–1860)*, II, Iaşi, Editura Cronica, 2006.

SOME LEXICAL PARTICULARITIES FROM ION CANTACUZINO'S TEXTS

(Abastract)

Trough his texts, Ioan Cantacuzino brings to light his taste and his forward-looking views through the contact with the European literature of the time, and also his contribution regarding its development and, especially, the development of the literary language at the end of the 18th century.

Keywords: linguisitic, European literature, adaptations, first attestations.

Institutul de Istorie şi Teorie Literară
„G. Călinescu" al Academiei Române
Bucureşti, Calea 13 Septembrie nr. 13

BDD-A28112 © 2017 Editura Academiei
Provided by Diacronia.ro for IP 216.73.216.75 (2026-11-01 18:21:52 UTC)